

PLŪK | APVIENOTĀIS
PASAULES LATVIEŠU
ZINĀTNIEKU 3. KONGRESS
LETONIKA | UN LETONIKAS 4. KONGRESS

ZINĀTNE, SABIEDRĪBA UN NACIONĀLĀ IDENTITĀTE

Rīga 2011. gada 24.–27. oktobris

PLENĀRSĒŽU MATERIĀLI

Aija Taimiņa

“AR ĶĒDI, SLĒDŽIEM UN APKALUMIEM”: PIECU GADSIMTU (15.–19. GS.) VĒSTURISKIE IESĒJUMI NO *BIBLIOTHECA RIGENSIS* KOLEKCIJAS

Pat daudziem pieredzējušiem seno grāmatu pētniekiem Latvijas Universitātes Akadēmiskajā bibliotēkas (LUAB) izstāde “Ar ķēdi, slēdžiem un apkalumiem”: piecu gadsimtu (15.–19. gs.) vēsturiskie iesējumi no *Bibliotheca Rigensis* kolekcijas” (2011. gada 26. oktobris — 2012. gada 6. janvāris) bija pārsteigums. Arīdzan bibliotēkas darbiniekiem pašiem, gluži tāpat kā akadēmisko aprindu pārstāvjiem nācās atzīt, ka viņi nebija gaidījuši, ka LUAB reto grāmatu krājumā glabājas tik liels skaits vērtīgu, reprezentablu un vienlaikus izsmalcināti skaistu grāmatu. Izstāde piedāvāja skatītājiem 310 eksponātus. Senie sējumi pārstāv *Bibliotheca Rigensis* — senākās Baltijas publiskās bibliotēkas (dib. 1524) gadsimtu gaitā lēni, toties rimtā un neatlaidīgā pēctecībā veidoto, daudzos aspektos unikālo kolekciju. Jāatzīst, ka mūsdienās tieši aizgājušo gadsimtu grāmatas reprezentē bibliotēku kā unikālu kultūrvēsturisku vērtību, tāpēc seniespieddarbu muzejs jeb pastāvīgā ekspozīcija jebkurai grāmatu krātuvei būtu visgreznākā rota.

Vēsturisko iesējumu sistemātiskai izpētei jau kopš 19. gs. beigām bija pievērsušies Vācijas zinātnieki. Tikai tagad, 21. gadsimta pirmajā desmitgadē, Latvijā uzsākts cauri gadsimtiem saglabāto seno oriģināliesējumu apzināšanas, aprakstīšanas un izpētes darbs, līdz ar iesējumu izstādi LUAB piesakot jaunu tēmu mūsu humanitāro zinātņu laukā. Vācu vēsturniece Ilze Šunke

konsekventi uzskatīja, ka vēsturiskais iesējums raksturo grāmatas īpašnieka uzskatus, sociālo stāvokli un bibliofilās intereses, attieksmi pret lasīšanu, tekstu, tāpēc iesējuma pētniecībai aktualitāti piešķir tā antropoloģiskais aspekts, proti, cilvēka attieksmes pret grāmatu apjēga. Iesējuma veidolu nosaka arī sava laika garīgās vērtības un politiskās aktualitātes. Iesējums ir daiļrunīga liecība aizgājušo laikmetu amatnieku prasmei. Vēsturniekiem kodikologiem jeb rokraksta grāmatu pētniekiem ierasts lietot jēdzienu *grāmatas arheoloģija*, tā darot zināmu, ka sens rokraksts, tāpat kā iesējums, jāaplūko ar arheologam piemītošo vērību pret detaļām, pētot iesējumu visos tā vieliskuma, tehnikas un dekoratīvātes aspektos.

Iesējumus var klasificēt pēc dažādiem kritērijiem. Tie var būt kā rūpnieciski pagatavoti, tā pēc īpaša pasūtījuma radīti meistara darbi. Atkarībā no izmantotā apdares materiāla pieminami papīra, kartona, audekla, pergamenta (tostarp mīkstie *koperta* iesējumi un stingrie, t.s. *kaula* iesējumi), pusādas, ādas, metāla iesējumi.

Ja respektē grāmatas iesējuma utilitārās funkcijas, tad runā par *greznum-iesējumiem*, kas pagatavoti reprezentācijas nolūkā, *ikdienas* jeb pielietojamajiem iesējumiem, kam no putekļiem, mitruma, saules, temperatūras kaitīgās iedarbības jāpasargā grāmatas bloks. Jāuzsver, ka visi vēsturiskie oriģināliesējumi ir unikāli: neviens no senajiem amatnieku meistardarbiem nav pilnībā idents ar kādu citu. Savukārt daudzos eksemplāros tiražētie *izdevēju* iesējumi, kuru dekoratīvās apdares metus veidojuši profesionāli mākslinieki, kopš 19. gs. vidus kalpo reklāmas vajadzībām un droši uzrunā lasītāju un pircēju. Tradicionāli vēsturiskos iesējumus klasificē atbilstoši mākslas stiliem; tā pieņemts runāt par *romānikas*, *gotikas*, *vēlās gotikas* (jeb viduslaiku un vēlo viduslaiku) iesējumiem, *renesanses*, *manierisma*, *baroka* (tā ietvaros arī *jansenistu*), *rokoko*, *klasicisma*, *ampīra*, *bīdermeiera*, *historisma*, *jūgendstila*, *Art Deco*, *jaunās lietišķības*, *funkcionālisma*, *konstruktīvisma* stila iesējumiem.

Jāatzīmē, ka vēsturiskā iesējuma izpēte ir visai komplicēta: jāņem vērā senā tradīcija, ka līdz 19. gs. vidum (un daudzkārt arī vēlāk) individuāli darināto iesējumu izgatavošana ikreiz ir atkarīga no pasūtītāja, tātad — grāmatas īpašnieka. Tāpēc iesējuma atribūcijai, proti, izgatavošanas vietas, meistara un darbnīcas noteikšanai, darba datēšanai, ziņas par grāmatas izdošanas vietu un laiku ir visai maz noderīgas, tās drīzāk maldina nekā palīdz. Tikai atsevišķos gadījumos (lielākoties 19. gs. otrajā pusē) sastopami iesējumi, kurus meistars ir signējis.

LUAB seniespieddarbu un reto grāmatu kolekcija ļauj izveidot hronoloģiski kārtotu ekspozīciju, kas iepazīstina ar iesējuma vēsturi no 15. gs. vidus. Gandrīz visas šīs grāmatas saglabājušas oriģinālos iesējumus; daudzi no tiem ir ideālā stāvoklī un nekad nav tikuši restaurēti.

Viduslaiki. Gotiskais iesējums. Rīgas pilsētas bibliotēkā bija nonākušas grāmatas ikdienas vajadzībām pagatavotos vēlo viduslaiku iesējumos, kas ir funkcionāli un vienkārši, bet izturīgi. Grāmatas iesēja gan mūki klosteru darbnīcās, gan laicīgie amatnieki pilsētu un universitāšu darbnīcās. Metālkaļi pagatavoja stūru un centra apkalumus. Tā kā grāmatas tika uzglabātas guļus, tad apkalumi un to izvirzītās daļas — *pogas* ne tikai rotāja, bet pirmkārt pasargāja grāmatas vāku un stūrus no bojājumiem. Smago lielformāta grāmatu jeb foliantu (2° jeb *folio*) koka vākus no deformēšanās (lielākoties temperatūras un mitruma ietekmē) sargāja slēdži. Ikdienas iesējumu ārējais veidols vairākos aspektos atdarināja liturģisko grāmatu greznumiesējumus: misiņa apkalumi atgādināja par zelta apkalumiem, vāku rotājums bezkrāsas iespiedumā atdarināja dārgu audumu, ziloņkaula griezumumu, sudraba kalumu vai gravējumus. Te vietā atgādināt par trim skaistuma pamatkategorijām izcilākā viduslaiku filozofa Akvīnas Toma (1225–1274) formulējumā: jebkura lieta uzskatāma par skaistu, ja tai piemīt *pabeigtība jeb veselums vai perfekcija, saskaņa jeb harmonija proporcijās un formas skaidrība jeb greznums*. Ikviens viduslaiku amatnieka darbs (tātad arī pats vienkāršākais iesējums) apliecina šo pamatvērtību klātesamību. Viduslaiku grāmata ar ķēdi, apkalumiem, slēdžiem — *liber catenatus, cum fibulis et clausuris* ir katras bibliotēkas lepnums.

Ādas vākus rotāja bezkrāsas iespiedumā ar atsevišķiem metālkaļu izgatavotiem ornamentāliem spiedogiem, gravējumi misiņā attēloja gan florālus motīvus (roze, ūdensroze, granāts, dadzis), gan fantastiskas būtnes (grifs, hīmera, vienradzis, heraldiskais divgalvu ērglis) un dzīvniekus (zirgs, briedis, suns, ērglis) un simbolus (liesmojoša sirds) neskaitāmās variācijās.

Izpētes gaitā secināts, ka LUAB kolekcijā pārstāvēti visi vēlās gotikas (jeb vēlo viduslaiku) ikdienas iesējumu tipi. Skaitliski plašāk pārstāvēti rūtotie *klosteru* iesējumi: piemēram, iesējums ar bultas caururbtas sirds spiedogu no Erfurtes augustīniešu klostera darbnīcas vai kāda no, domājams, Rīgas franciskāņu klosterī iesietajām grāmatām ar raksturīgu dekoratīvo spiedogu — lielu suni (vai zirgu?) taisnstūrī. Gotiskajam klosteru iesējuma tipam pieder divi

Vācijā iesieti unikāli lielizmēra folianti. Gaiši miecētā teļādā iesieta Rīgas 15. gs. klēriķim un juristam Reinholdam Soltrumpam (†pēc 1489) piederējusi vēstures zinātņu enciklopēdija, kuras iesējumu rotā izcili skaistu misiņa apkalumu komplekts: stūros apkalumi ar greznu, reti sastopamu lielu ērgļa dekoru, savukārt centra apkalumam gravēts figurāls dekors ar četrām harpijām. Par LUAB un jau agrāk — par *Bibliotheca Rigensis* simbolu ir kļuvis Šveicē Bāzelē izdots 12,7 kg smags baznīcas kanonisko tiesību izdevums (Gratianus (?–1158). *Decretum Cum commentariis Johanni Teutonici et Bartholomaei Brixienensis*. Basel: Bernhard Richel, 10.VI.1476. R2467). Lieliski saglabājies foliants brūnā teļādā iesiets Vācijas vidienē, domājams, Nirnbergā (iespējams, Sv. Katrīnas domīnkāņu klostera darbnīcā) vai Leipcigas reģionā. Šādai versijai par labu liecina tas, ka iesējumam unikāli kalti misiņa apkalumi, kuriem fiksēti vien divi līdzinieki (Leipcigā un Nīderlandes Karaliskajā bibliotēkā). Folianta stūrus grezno plastiski veidoti ažūri apkalumi (*openwork*, *Durchbruchtechnik*) ar himerām, kuru prototips meklējams vēl 14. gs. vidū, tiem pieskaņots ažūrs centra apkalums ar četrām heraldiskajām lilijām un pogu. Zem apkalumiem savulaik atradās tumšzils samts, kas veiksmīgi izcēla misiņa metālisko mirdzumu.

Kolekcijā atrodamas vēlo viduslaiku grāmatas gotiskajā akadēmiskajā iesējumā, virkne darbu pieder ceļojošo grāmatu tirgotāju iesējumu grupai. Interesi izraisa pāris grāmatu oriģinālajos *mapes* iesējumos un divas citas īsteni retajos *krekla* jeb *ietinuma* iesējumos (*Hülleneinband*, arī *chemise binding*): grāmatas pamatiesējumu (koka vākus ar ādu) pārvelk ar citu, izmēros lielāku ādu, kuras brīvi stāvošās malas kā ietinamais materiāls pārsedz un pasargā grāmatas griezumu no putekļiem, mitruma, saules.

Renesanse. Bibliotēkas kolekcijā pārstāvēti arī 16. gs. pirmajos 50 gados tapušie renesanses stila iesējumi no Vācijas, Nīderlandes, Polijas. Saistībā ar plašo grāmatiespiešanas izplatību un tehniskajiem jaunievedumiem notiek izmaiņas arī iesējumā. Samazinās grāmatas formāts un svars, vākam koka dēlišu vietā sāk izmantot kartonu, ko pārvelk ar ādu. Bieži iesējumam tiek izmantota lapa no sena pergamenta rokraksta; šādu iesējumu pieņemts saukt par *manuskripta* iesējumu. Renesanses stila iesējuma vāku dekorē bezkrāsas iespiedumā ar gravētiem metāla veltniem jeb ruļļiem un lielākām platēm, kurās attēlotas figurālas kompozīcijas. Katrs grāmatsējējs apgādājas ar savu spiedogu komplektu, visai bieži ruļļi un plates ir signētas: tajos ir iegravēti īpašnieka iniciāļi vai

pilns vārds, gadskaitlis, kas ļauj precizēt iesējuma tapšanas vietu, laiku un no- teikt darbnīcu. Tā izdevies identificēt vairāku ievērojamu Vitenbergas meis- taru — Tomasa Krīgera (+1591) un Nikolausa Millera (+1593) darbus.

Tiek izgatavoti iesējumi, kurus kā piederības zīmes grezno grāmatas īpaš- nieka vārds un tituls, ģerbonis, monogramma. Vācu universitāšu vidē bija pie- ņemts, ka students savas studiju laikā nopirktās grāmatas lika iesiet tā, lai uz vāka būtu redzami viņa iniciāļi un iesiešanas gads. Tādējādi grāmatas kalpoja par pierādījumu studijām. Īpašnieka vārdu varēja iegravēt arī uz slēdžiem, šāda tradīcija bija 16. gs. otrajā desmitgadē Rostokā, ko apliecina divi Rostokas Mi- haēla brālības iesējēju darbnīcā ap 1517. gadu pagatavotie iesējumi universitā- tes maģistriem Petram Heinem un Johanam Urvem.

Bibliofile no aristokrātijas aprindām lika savu bibliotēku grāmatām izga- tavot vienveidīgus greznus ietērpus. LUAB glabājas viena grāmata (iesieta 1555. gadā) no Polijas karaļa Sigismunda II Augusta (1520–1572) t.s. *Monu- menta* bibliotēkas. Polijas karaļa grāmatas pēc viņa pasūtījuma vienā stilā iesēja Krakovas meistars Jerži Mellers. Līdzīgi rīkojās karaļa Sigismunda II Augusta sievas brālēns — Lietuvas lielkņazistes lielmaršāls un Livonijas vietvaldis (no 1561) Nikolajs Kristofs Radzivils "Melns" (1515–1565). Domājams, ka vai- rākas grāmatas no Rīgas humānista, dzejnieka un diplomāta Daniēla Hermana (*Hermann*, 1543 Neidenburga, tagad Ņidica Polijā — 1601 Rīga) bagātās bib- liotēkas arī iesietas Krakovā.

Vācu vēlās renesanses meistardarbs ir spilgtām lakas krāsām apgleznotais greznumiesējums Braunšveigas–Līneburgas hercogam. Ir pamats uzskatīt, ka 16. gs. 70. gados to darinājis viens no visizcilākajiem Saksijas grāmatiesējiem Lūkass Veišners (*Weischner*, 1550 vai 1559–1609). Iesējumam raksturīgs bagā- tīgs, blīvs dekors, spilgta krāsainība, zeltījums. Īpašu uzmanību pelna virtuozī darinātais zelta griezumus ar reljefiem ornamentiem un kolorējumu.

Manierisms. 17. gs. manierisma stilam atbilstoša iesējuma vāka centrā ir ovālas formas medaljons vai grāmatas īpašnieka ģerbonis — heraldiskais supereklibrs. No Austrumiem Eiropā tika ievestas smalkādas, kas ātri kļuva par pieprasītu un dārgu modes preci. Jāpiemin spāņu iesējums purpursarkanā marokenā, kas izgatavots dona Ramiro Felipes Nunjesa de Gusmana (*Núñez de Guzmán, Ramiro Felipe, Duque de Medina de las Torres*, 1602–1668) — Me- dina de las Torres hercoga un Neapoles vicekaraļa grāmatai.

Baroks, rokoko. Baroka laika iesējums mirdz zeltā — brūno ādu rotā bagātīgs, blīvs dekors, kas rūpīgā un lēnā darbā veidots no daudziem atsevišķiem spiedogiem. Bieži 18. gs. augstu stāvošas personas, tostarp arī Krievijas imperatores Elizabete Petrovna un Katrīna II, pietuvinātām personām pasniedza grāmatu kā dāvanu, kā savas labvēlības zīmi. Tādā gadījumā tika izgatavots īpašs dāvinājuma greznumiesējums ar valsts ģerboni un valdnieka monogrammu uz vāka. Savukārt īslaicīgai lietošanai paredzētās grāmatas iesēja dažāda veida dekoratīvajā papīrā. Marmorpapīrs, brokātpapīrs, katūna papīrs, indigo zilais Hernhūtes klistera papīrs un citi raibpapīri kalpoja priekšlapām, pusādas iesējumu vākiem, tika izmantoti futrāļiem. LUAB kolekcijā atrodami krāšņi tirkīzzaļa, dzeltena, oranža brokātpapīra iesējumi, daži no tiem saglabājuši amatnieku marķējumu. Zīmīgi, ka grāmata atturīgā iesējumā ar īpašnieka vārdu uz vāka ir piederējusi brīvkungam Hieronīmam Karlam Frīdriham fon Minhauzenam (*Münchhausen*, 1720–1797), kurš savulaik uzturējies Vidzemē; gribētos uzskatīt, ka šis sējums ir vienīgais autentiskais slavenajam baronam — melim piederējušais priekšmets Latvijā.

Apskata ierobežotā apjoma dēļ nav lemts tuvāk pakavēties pie izstādē redzamajiem daudzskaitlīgajiem turpmāko gadsimtu (18. gs. beigū, 19.–20. gs.) mākslinieciski augstvērtīgajiem iesējumiem klasicisma, ampīra, bīdermeiera un historisma stilā, tāpat izvērstam pētījumam jāatstāj Rīgas grāmatšējju amata (1630–1935) vēl neuzrakstītā vēsture (par ko liecināja daudzi ievēribas cienīgi eksponāti).

Rezumējot — LUAB veidotā vēsturisko iesējumu izstāde apliecina, ka grāmata, kas patiesi ir civilizācijas nozīmīgākais piemineklis un nepārspējams gara pasaules fenomens, ir pelnījusi arī vispusīgu un dziļu tās materialitātes izpratni. Tā ir intriģējoša tēma humanitāro zinātņu laukā. Iesējums spēj piedāvāt visai daiļrunīgu materiālu starpkultūru pētījumiem, kas pieder mūsdienu zinātnē aktuālajam komparatīvistikas virzienam.

Un vēl. Bibliotēku kolekciju visaptverošas digitalizācijas laikmetā tomēr nekas un nekādas tehnoloģijas nespēj aizvietot baudījumu, ko gūst, paņemot rokās senu ādas iesējumu, sajūtot ādas gludo, reljefo vai samtaini maigo faktūru, apbrīnojot gaismas spēli filigrānajos zelta ornamentos, sadzirdot pergamenta lapas čaukstoņu un ķēdes žvadzēšanu. Tā iemantojot privilēģiju saprast un sajūst pagātni, lai atsauktu atpakaļ, atdzīvinātu sen zudušu laiku.